

Izazovi poljoprivrednog zadrugarstva – izazovi Hrvatske

Antun Petak

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

1. Zašto tematski broj o poljoprivrednom zadrugarstvu?

Tematski broj *Izazovi poljoprivrednog zadrugarstva* zajednički je pothvat Uredništva »Sociologije sela« i Hrvatskoga poljoprivrednoga zadružnog saveza. Projekt je izveden povodom 140. obljetnice razvoja poljoprivrednog zadrugarstva u Hrvatskoj, koju je Hrvatski poljoprivredni zadružni savez obilježio potkraj 2004., kako bi se pridonijelo višedisciplinarnoj obradi ključnih pitanja poljoprivrednog zadrugarstva – predominantnog sektora zadrugarstva Hrvatske i najprimjerenijeg oblika poticanja razvitka i jačanja kompetitivnosti obiteljskih (seljačkih) gospodarstava, članova zadruga. Projekt je izveden tragom dvaju sličnih pothvata. Na jednoj strani, slijedi časopisne napore – *Sociologia ruralis*, najpoznatiji europski časopis iz sociologije sela sustavno piše o poljoprivrednom zadrugarstvu zadnjih godina, a *Sociologija sela* je objavila više priloga u brojevima: 1/1963., 31-32/1971., 34/1971., 35-36/1972., 47-48/1975., 57/1977., 63-64/1979., 67-68/1980. i 161-162/2003. U potonjem dvobroju tiskana je i prva Selektivna bibliografija radova (objavljenih od 1900. do sredine 2003.) o obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima i zadrugarstvu u Hrvatskoj sa 957 bibliografskih jedinica. S druge strane, Hrvatski poljoprivredni zadružni savez je uvijek podupirao i sudjelovao u pripremi takvih projekata a što je i praksa drugih nacionalnih poljoprivrednih zadružnih saveza u Europi (primjerice, norveškog i finskog prigodom obilježavanja 100. obljetnice njihovoga djelovanja).

Pripremu tematskog broja o poljoprivrednom zadrugarstvu naložili su:

- a) jaz između načela, uloge zadruga i izvornoga hrvatskog iskustva, s jedne, te stanja zadruga, zakonsko-regulacijskih, poticajnih i institucionalnih uvjeta i pretpostavki zadrugarstva u Hrvatskoj, s druge strane;
- b) proglašenje obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava temeljnim nositeljem razvoja poljoprivrede u svim hrvatskim stratezijskim razvojnim dokumentima te neprimjerenost instrumentarija strukturne, razvojne, agrarne i ruralne politike zahtjevima jačanja i razvoja poljoprivrednog zadrugarstva koje ozbiljenje uloge gospodarstava ima omogućiti;
- c) uloga poljoprivrednih zadruga kao gospodarsko-zaštitnog instrumenta vlastite obiteljske poljoprivrede na domaćem i svjetskom tržištu od pritiska dobro or-

- ganiziranoga, poticanog i zaštićenog sektora proizvodnje hrane članica EU i drugih razvijenih zemalja;
- d) svodenje poljoprivrednog zadrugarstva na jedan sektor zadrugarstva, bez uvažavanja njegovih izrazitih posebnosti (primjerice, spram stambenih, štedno-kreditnih, obrtničkih i sličnih zadruga);
- e) iznimna razvojna uloga i sve veći značaj koji Europska Unija i međunarodne organizacije pridaju zadrugarstvu i zadružnom poduzetništvu.

Riječju, tragom okolnosti koje traže iznošenje cjelovitoga fonda spoznaja o poljoprivrednom zadrugarstvu i hrvatskom ruralnom prostoru, te – gdje je to moguće – identificiranih temeljnih problema i artikuliranih mogućih rješenja, *Željko Mataga* i *Antun Petak*, suurednici ovoga broja, izradili su projekt broja. Odziv je bio veoma dobar a objavljujemo 10 priloga koje je ponudilo 15 meritornih autora,¹ i to (abecednim redom i poštujući suautorstvo): *Franci Avsec*, *Stipan Bilić*, *Miroslav Božić*, *Ružica Gelo* i *Anita Sever-Koren*, *Josip Defilippis*, *Željko Mataga* i *Davorin Papeš* i *Antun Petak*, *Anton Matijašević*, *Vladimir Stipetić*, *Miroslav Tratnik*, *Maja Stracenski* i *Stipe Radinović*, te *Milan Župančić*.

I ovaj broj slijedi tradiciju časopisa – *Sociologija sela* je 43 godine okrenuta selu i seljaku kojima je pomoć najpotrebnija, a akterima javne politike pruža znanstvene podloge za rješavanje razvojnih i inih pitanja seljaka, seoskog prostora i poljoprivrede, a time i zadrugarstva.² Autori su, naime:

- a) pružili valoriziranu sumu sveukupnih spoznaja o zadrugarstvu, a napose poljoprivrednom, uključivši pregled stanja poljoprivrednog zadrugarstva u članicama Europske Unije do prošlogodišnjeg proširenja (EU-15), kao i vrsnu obradu poljoprivrednog zadrugarstva u Republici Sloveniji, jedinoj od pet država nastalih raspadom bivše Jugoslavije koja je prošla proces postsocijalističke tranzicije i primljena u članstvo EU;
- b) u motrištu procesa pridruživanja Europskoj Uniji omogućili uvid u razvoj i aktualne probleme poljoprivrede, obiteljskih gospodarstava, ruralnog prostora i sela u Republici Hrvatskoj, otvarajući ključna pitanja konkurentnosti hrvatske poljoprivrede na svjetskom i domaćem tržištu;
- c) problemski obradili razvoj poljoprivrednog zadrugarstva u Hrvatskoj od njegove pojave do danas sa svih relevantnih polazišta: agroekonomskog i politekonomskog (uključivši raščlambe uloge zadrugarstva u razvoju obiteljskih gospodarstava i jačanju njihove kompetitivnosti, udjela proizvoda zadružnog sektora na domaćem tržištu, promjena u agroindustrijskom kompleksu, agrar-

¹ Dva rukopisa, koja tematski spadaju u ovaj korpus ali prvenstveno ne problematiziraju poljoprivredno zadrugarstvo bit će, zbog opsega ovoga sveska, objavljena u narednim brojevima. Redaktura tekstova obavio je A. Petak.

² Uvid je, ipak, djelomičan ali čovjek i inače djeluje temeljem nesavršenog razumijevanja stvarnosti. Glavni je uzrok tome što u Hrvatskoj sustavna ruralnosociologijska istraživanja ne provode punih 25 godina, a u tom razdoblju nije provedeno zahtjevnije sociologijsko istraživanje funkcioniranja zadruga.

noj i ruralnoj politici u mjerilu ekonomije razmjera: od malih obiteljskih gospodarstava, preko zadružnog sektora do agroindustrijskih korporacija), sociološkog (primjerice: poljoprivredno obiteljsko gospodarstvo i mehanizmi integracije u okružje i globalno društvo), povijesnog i pravnog, i to s težištem na aktualnom momentu te bitnim pitanjima obiteljskog gospodarstva, zadrugarstva, zadružnog zakonodavstva i poticajnog instrumentarija kao i na prijedlozima njihova rješavanja, a vodeći računa o temeljnim sastavnicima priopćenja Europske komisije »O promicanju zadrugarstva u Europi« od 23. veljače 2004. te o izvornim načelima zadrugarstva i nalazima recentnih istraživanja promjena u zadrugarstva.

Sažeto, ovaj je broj *Sociologije sela* vrelo znanja za sve koji se na ma koji način bave zadrugarstvom, jer su autori razmjerno cjelovito raščlanili ulogu poljoprivrednoga, i uopće, zadrugarstva, demistificirali pokušaje redizajniranja i retuširanja agrarne prošlosti te povijesti hrvatskoga sela, seljaštva, poljoprivrede i zadrugarstva, a istodobno identificirali bitne razvojne probleme i, u interpretativnom ključu svoje i srodnih disciplina i struka ali i situirano u okvire razvojne i strukturne politike te međunarodno okružje (globalizacije), iznijeli više ili manje elaborirane prijedloge kako te probleme riješiti i osigurati razvojni iskorak (ovisno i neovisno o članstvu u Europskoj Uniji). Tako je pružena i osnovica budućih problematiziranja tog sektora zadrugarstva. Poglavitito jer u dubljim slojevima javnoga mnijenja u Hrvatskoj, kao i drugim postsocijalističkim državama, još postoje predrasude spram zadrugarstva. *Nota bene*, obrađeni su i korijeni tih predrasuda!³

2. Opći pristup i glavni rezultati raščlambe poljoprivrednog zadrugarstva

Valja se podsjetiti barem nekoliko činjenica. Hrvatsko društvo, ponajprije, i kao agrarno društvo do kraja 19. stoljeća (1900. seljaštvo je činilo 81,7% ukupnog stanovništva) i kao polurazvijeno deindustrijalizirano društvo na početku 21. stoljeća (nakon nasilnog razaranja agrarne strukture i upropaštavanja industrije) – riječima lucidnog engleskog politekonoma Richarda Jonesa (*An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation*, 1831.) – počiva na ruralnom tipu života i reprodukcije, koji pružaju snažan otpor pokušajima kapitalističke modernizacije. Hrvatski politekonomist Zvonimir Baletić, 170 godina kasnije (2003.: 266-267),

³ Koliko je taj čimbenik važan razvidno je iz dokumenta Europske komisije (Commission, 2004.: 14-15): "U novim zemljama članicama negativno značenje pojma zadruga prepreka je razvoju suvremene zadruga. U kolektivnoj svijesti on je još povezan s gubitkom slobode obiteljskog bavljenja poljoprivredom tijekom tijekom centralističkog upravljanja. U svim udruženim zemljama, zemlja je u privatizaciji bila podijeljena stvarajući tisuće malenih i srednjih gospodarstava te prerađivačkih pogona. Takva razmrvljena struktura ne dopušta prohibitke iz ekonomije razmjera, a maleni poduzetnici nemaju nužan kapital koji bi uložili u nove tehnologije potrebne za ispunjavanje novouvedenih strogih higijenskih i fitosanitarnih pravila... Komisija vjeruje kako poljoprivredne zadruga mogu biti važno sredstvo budućeg razvoja poljoprivrednog sektora u novim članicama."

tim je tragom izveo vrlo dalekosežan i krajnje alarmantan zaključak: povijest je potvrdila Jonesovo proročanstvo pa ako će političke elite inzistirati na kapitalističkom tipu modernizacije u Hrvatskoj, čiji se tip organizacije života i rada teško može podvesti pod zakon europske kapitalističke modernizacije, onda će hrvatska poljoprivreda dugoročno slabjeti, neće stvarati potrebnu zamjenu, a hrvatsko društvo može zapasti u dugoročnu krizu, ostati bez poljoprivrede od koje je živjelo, tj. neće uspjeti izgraditi alternativnu kapitalističku strukturu za integraciju u zapadni tip kapitalizma. Baletić je još određeniji: kojem se to modelu poljoprivrede (farmersko-poduzetničkom ili zadružnom) i kojem njegovom varijetetu Hrvatska želi prilagoditi, poglavito kada su njezine sadašnje strukture neprilagodljive.

Autori su ovo ključno politekonomske i sociologijske pitanje metodologijski vrsno istražili po problemskim cjelinama te nalaze i prijedloge meritorno argumentirali referirajući se na zadrugarstvo, poglavito poljoprivredno. Ne samo što Hrvatska nikad nije imala poduzetnička seljačka gospodarstva (prosječna veličina posjeda prije sto godina iznosila je nešto manje od četiri hektara, a danas iznosi 2,7 ha) i što su tržište snabdijevali veleposjedi a u drugoj polovici 20. stoljeća PIK-ovi, nego je išla u suprotnom razvojnem pravcu od zapadne Europe: ne poštujući na nacionalnoj razini u poljoprivredi zakon ekonomije razmjera u drugoj polovici 20. stoljeća zatirala je zadrugarstvo i zadružni sektor a u zadnjih 15 godina i poljoprivredne korporacije; zanemarila je strategijsku razvojnu ulogu poljoprivrede i seoskoga prostora i, budući da nije razvila primjeren instrumentarij, izložila je usitnjene i neorganizirane vlastite proizvođače i na domaćem tržištu hrane bespoštednoj konkurenciji dobro poticanog i reproduktivno sposobnog agro-biznisa razvijenih zemalja, te posve zanemarila razvojne mogućnosti vlastitoga ruralnog prostora. Ruralni prostor čini, naime, prema različitim procjenama od 87-93% kopnene površine Republike Hrvatske s 47,6% ukupnog stanovništva (OECD kriterij), a poljoprivredno zemljište obuhvaća više od polovice kopnene površine koje koristi 449.000 poljoprivrednih kućanstava stvarajući (zajedno s prehrambenom industrijom) gotovo 10% bruto društvenog proizvoda Hrvatske. (Prema popisu stanovništva 2001. poljoprivredno je stanovništvo Hrvatske brojilo 246.089 osoba od čega 166.044 aktivna poljoprivrednika ili oko otprilike 10% svih zaposlenih koji su bili vlasnici 77,9% obradivih površina). Međutim, hrvatski poljoprivrednik proizvodi hranu za deset ljudi a zapadnoeuropski za 140 (14 puta više), hrvatski seljak ima u prosjeku 2,7 ha obradivih poljoprivrednih površina a zapadnoeuropski više od 60 ha (22 puta više) s tendencijom približavanja 80 ha kada postaje konkurentno sposobnim bez državnih poticaja, svako hrvatsko poljoprivredno gospodarstvo ima izračunat godišnji prihod od 3.500 € a zapadnoeuropsko ostvaruje godišnji prihod od 140.000 € (40 puta više), te dok Hrvatska ne zna s kojim zemljišnim potencijalima raspolaže – s 3,1 ili 1,1 milijun ha, udjel izdataka za kvalitetniju i raznovrsniju hranu u proračunu zapadnoeuropske obitelji (u nepunih pola stoljeća smanjen je s 44 na 16% obiteljskog proračuna) danas je čak za 2,5 puta manji od hrvatske obitelji (40% obiteljskog proračuna) – dobrim dijelom i zato što je danas proizvodnja hrane za 40% manja od predratne (1989/1990.) a pokrivenost uvoza izvozom hrane tek polovična (55%).

Odgovor na takav izazov koji dokida opstanak hrvatske izolirane poljoprivrede – u momentu suočenosti s uređenim zapadnoeuropskim modelom ruralnog razvoja

i sustavom svjetskog tržišta na kojem je konkurencija još veća a proizvodi još jeftiniji – autori nalaze u pridruživanju Europskoj Uniji, razvoju vlastitih struktura, zakonskog i poticajnog instrumentarija koji će to omogućiti, a napose u razvoju zadružnog sektora – nužnog čimbenika razvoja i kompetitivnosti obiteljske poljoprivrede, te nezaobilaznog partnera i konkurenta poljoprivrednim korporacijama.

Prvu skupinu tvore četiri rada čijim je predmetom nastanak i razvoj poljoprivrednih zadruga u Hrvatskoj, s težištem na njegovoj ulozi u reprodukciji seljačkih obiteljskih gospodarstava. Potom su objavljena dva članka o pitanjima međunarodne konkurentnosti i poteškoćama poljoprivrede, sela i seljaka u pridruživanju Hrvatske Europskoj Uniji, tri priloga o posebnim tzv. infrastrukturnim aspektima hrvatskoga poljoprivrednog zadrugarstva te, naposljetku, pregled temeljnih značajki poljoprivrednog zadrugarstva zemalja članica EU prije velikog proširenja 2004. (EU-15), okružja na koje je hrvatsko poljoprivredno zadrugarstvo upućeno.

Željko Mataga u tekstu »Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi« temeljem bogate povijesne građe, počevši od pojave i razvoja prvih zadruga u Pitomači i Korčuli kao izraza samoorganiziranja nakon prodora kapitalizma, prikazao je stanje u zadrugarstvu i zadružnom pokretu u Hrvatskoj u četiri povijesna razdoblja: do početka Prvoga svjetskog rata, između dvaju svjetskih ratova, nakon Drugoga svjetskog rata do 1990. godine, te napokon od 1990. do 2004. Autor na predlošku Hrvatske dokazuje kako su strukturne značajke poljoprivrednih gospodarstava u doba pojave robno-novčane privrede prouzročile pojavu i svekoliku razvojnu ulogu zadrugarstva, a zatim odgovara na upit je li povijest bila učiteljica života, točnije kako se razvojne zakonitosti od sredine 20. stoljeća zanemaruju a poljoprivreda zadruga, prvo, boljševički inspiriranim revolucionarnim pristupom pretvara u instituciju državnoga, potom društvenog vlasništva, odnosno instrument nasilne proletarizacije seljaka, a zatim u procesu postsocijalističke tranzicije liberalističkim pristupom udaljava od izvornih zadružnih načela i rastače. Na kraju rada predložene su glavne strategijske odrednice budućeg razvoja poljoprivrednih zadruga.

Josip Defilippis u prilogu »Razvoj obiteljskih gospodarstava Hrvatske i zadrugarstvo« izlaže vrijednu, solidno agrarno-ekonomski argumentiranu, socijalnu i ekonomsku povijest ideje zadrugarstva i zadružnog pokreta u Hrvatskoj. Zadaću je izveo analizom razvoja obiteljskih gospodarstava pokazavši kako je temeljni razlog pojave zadrugarstva u činjenici što je ono uvjet reprodukcije i razvitka seljačkih obiteljskih gospodarstava kao najčešćeg načina organizacije i glavnog nositelja poljoprivredne proizvodnje. To je potkrijepio raščlambom triju temeljnih čimbenika što određuju osobine obiteljskog poljoprivrednog gospodarstva: obitelj ili kućanstvo (primarna društvena zajednica ili temeljna društveno-reproduktivna jedinica), posjed (zemljišni posjed u značenju materijalne podloge obiteljske egzistencije) i gospodarstvo u užem smislu (gospodarski subjekt s pravnoga i ekonomskog motrišta).

Vladimir Stipetić je svojevrsnom kontrastnom metodologijski primjernom analizom, čije je nalaze jednostavnim rječnikom izložio u radu »Transformacija poljoprivrednih gospodarstava i kreditiranje ruralnih sredina«, dokazao reprodukcijski

kardinalnu važnost vjeresijskog zadrugarstva za razvoj seljačkih obiteljskih gospodarstava Hrvatske krajem 19. stoljeća, a zadrugarstva kao ključa kredita na primjeru najrazvijenije – američke poljoprivrede danas. Vjeresijsko je zadrugarstvo u europskom modelu poljoprivrede i posjedovne strukture sastavnicom poljoprivrednog zadrugarstva, jer je načelom samopomoći seljaku omogućilo prihvatljivo zaduživanje za otplatu imanja, povećanje posjeda i svekoliku modernizaciju gospodarstva, i to izbjegavši »zagrljaj zelenaša«. ⁴ Na drugoj strani, najrazvijenija poduzetnička poljoprivreda u svijetu – američki farmeri ne mogu bez tog instrumenta na početku trećega tisućljeća, jer njihova ukupna zaduženost dostiže razinu 1,64 BDP-a poljoprivrede 2000. godine. Budući da su hrvatska poljoprivreda i ruralni prostor u krizi a subvencije čine svega 12% vrijednosti poljoprivredne proizvodnje, autor drži neodložnim promjene bankarskog sustava kako bi se osigurali uvjeti revitalizacije njezina ruralnog dijela.

Franci Avsec u štivu »Poljoprivredne zadruge u Republici Sloveniji – razvojni moment slovenskog poljoprivrednog zadrugarstva i temeljni problemi« iznosi pregled pojave, razvoja i uloge poljoprivrednih zadruga na teritoriju Slovenije, te promjena u razdoblju nakon stjecanja samostalnosti i priprema za pridruživanje EU. Razvoj slovenskoga poljoprivrednog zadrugarstva u postsocijalističkoj tranziciji, što je završen pristupanjem Europskoj Uniji, karakterizira ograničavanje intervencije države, uglavnom, na uređivanje pravnog okvira te na neka specifična rješenja privatizacije kako bi se poljoprivrednim zadrugama olakšao prijelaz u kompetitivan, tržišni gospodarski sustav. Posljednjih je godina broj zaposlenih u zadrugama smanjen, a unekoliko je povećan prosječan prihod po zadruzi. Na drugoj strani, u procesu privatizacije 46 poduzeća prehrambene industrije, poljoprivrednim zadrugama koje su s tim tvrtkama poslovale umjesto zakonom propisanih 45% vrijednosti društvenog kapitala pripao je bitno manji dio, a na nov je način uređeno i kreditiranje. Proces okrupnjavanja zadruga, čimbenik jačanja kompetitivnosti, odvija sporo, a velike su zadaće učvršćivanje članstva, poboljšanja kvalitete proizvoda i pokretanje novih djelatnosti.

Stipan Bilić u radu »Izazovi ulaska u EU za hrvatsku poljoprivredu: očekivani status seljaka, zadruga i poljoprivrednih poduzeća« vehementno i argumentirano, dokazuje upućenost Hrvatske na Europsku Uniju ali i nužnost momentalne izgradnje relevantnih struktura prilagodbe u čemu ističe prevažnu ulogu zadruga. Zajednička poljoprivredna politika, razvojni instrumentarij i standardi EU jamstvo su preobrazbe (počam od posjedovne strukture) i razvojnog iskoraka hrvatske poljoprivrede te izbjegavanja pogubnih posljedica njezinog nezaštićenog izlaganja svjetskom tržištu. Sukladno pristupu ekonomije razmjera, neminovnost pridruživanja EU potvrđuje

⁴ U usporedbi s drugim europskim zemljama, poljoprivredno je zadrugarstvo u Velikoj Britaniji vrlo je slabo razvijeno (1999. imala je 565 zadruga s 241.000 zadrugara, 13.600 zaposlenih i prometom u vrijednosti 12,38 milijardi eura) iz dva temeljna razloga: jer se uporedo nisu razvijale kreditne zadruge koje tradicionalno podupiru poljoprivredne zadruge, ali i radi modela vlasništva zemljišta (posjedovne strukture), tj. postojanja velikih zemljoposjeda i velikog broja iznajmljenih seoskih posjeda što obeshrabruje kolektivne strukture i zajedničko poslovanje (Van Bekkum, Van Dijk, 1997.: 157).

nizom gospodarskih i socijalnih pokazatelja, iznoseći predviđanje promjena što ih pridruživanje donosi seljacima, zadrugama i poljoprivrednim poduzećima. Duboke promjene u statusu seljaka i postizanje razvojne uloge zadrugarstva zahtijevaju nov pristup i instrumentarij poljoprivredne politike.

Miroslav Božić, Ružica Gelo i Anita Sever-Koren (»Hrvatska poljoprivreda i Europska Unija: kojim putem naprijed?«), nakon sažetog prikaza europskoga modela poljoprivrede i kontinuiranih reforma (»politike pomičnih ciljeva«) i hrvatske poljoprivredne politike, kako bi se razumjelo čemu se i kako hrvatska poljoprivreda ima prilagoditi, čitatelja sučeljavaju s rezultatima metodologijski korektno analize aktualnog stanja kompetitivnosti i konkurentnosti hrvatske poljoprivrede. Prilagodbu EU otežavaju pokrivenost hrvatskoga uvoza izvozom hrane (55%), udjel potpore za poljoprivredu 1,2% BDP-a (prosjeak za EU-15 iznosi 1,3%) te 2004. utvrđena maksimalna godišnja svota za potporu (134 milijuna eura). Naposljetku, nastojeći pridonijeti prilagodbi Republike Hrvatske EU autori su uputili na način izgradnje mehanizama prilagodbe, na nužnost korištenja sredstava pretpristupnih fondova EU kao najpogodnijeg instrumenta vanjske pomoći procesu prilagodbe, te na važno mjesto koje u postizanju razine pripravnosti za članstvo u EU ima usklađivanje u području poljoprivrednog zadrugarstva, kojem EU pridaje osobitu pozornost i u novim članicama.

Anton Matijašević u cjelovitom pregledu zadružnog zakonodavstva (»Zadružno zakonodavstvo u Hrvatskoj: razvoj i problemi legislative poljoprivrednog zadrugarstva«) posebnu pozornost pridaje naravi i učincima propisa u socijalističkom razdoblju, te vrijednostima i nedostacima recentnog hrvatskog Zakona o zadrugarstvu. Što kompletira predlažući rješenja. On tako pokazuje kako je nakon sloma kolektivizacije (1948.-1953.) instrument podružljavanja odnosno prevođenja privatnoga vlasništva poljoprivrednika u sustav udruženog rada – društveno vlasništvo trebala biti socijalistička kooperacija, a nov oblik zadružnog organiziranja poljoprivrednika osnovna organizacija udruženog rada za kooperaciju (osnivanje od 1969. godine). Raščlambom Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zadrugama iz 2002. pokazao je, pak, da su njegove odredbe znatno lošije od rješenja Zakona iz 1995., osobito zbog: neprimjerenih propisa o ortaštvu (ortakluku), nenavođenja gospodarskih olakšica i poticaja za razvoj zadruga, nejasnih regula o članstvu u zadrugi i zadružnoj imovini, zamjene zadružne računovodstvenom revizijom i dr.

Milan Župančić u štivu »Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i ruralni razvitak u Hrvatskoj« razmatra neke temeljne karakteristike tradicionalnih seljačkih gospodarstava te stanje i položaj poljoprivrednih gospodarstava u suvremenoj industrijskoj poljoprivredi, dvaju tipova koji paralelno egzistiraju. U Hrvatskoj u posljednjih dvadesetak, tridesetak godina postupno nastaje moderno poljoprivredno gospodarstvo, sposobno za tržišno natjecanje i donekle kompatibilno europskom okruženju. Polarizacijom posjedovne strukture izdvojio se uži sloj većih i tržišno orijentiranih gospodarstava (10-15%), ali kako su brojni problemi ostali stanje u poljoprivredi je u znaku stagnacije i potencijalno vrlo konfliktno. Zadruge su bitan instrument razvoja tih ali i drugih gospodarstava, kojima u mreži ostalih aktera pripada i važna zadaća integralnog razvitka ruralnih područja čija je pretpostavka i drukčija politika prostornog razvitka.

Miroslav Tratnik, Maja Stracenski i Stipe Radinović (»Zadugarstvo: čimbenik stabilnosti, kompetitivnosti i konkurentnosti malenih poljoprivrednih gospodarstava«) izložili su temeljna načela zadugarstva, konceptualne posebnosti zadružne poslovne snage spram poslovnog koncepta i ekspanzije društva kapitala, te rezultate istraživanja stavova 130 voditelja obiteljskih gospodarstava o zadruzi. S obzirom na značajke poljoprivrede (usitnjena gospodarska struktura) poslovna se moć ne može osigurati brzim fizičkim okrupnjavanjem proizvodnih resursa, nego poslovnom organizacijom većeg broja entiteta ograničenih investicijskih mogućnosti. Zbog tog koncepta poslovne ekspanzije zadruge i jesu čimbenik stabilnosti i kompetitivnosti malenih i srednjih poljoprivrednih gospodarstava. Istraživanjem stavova voditelja obiteljskih gospodarstava o zadruzi utvrđeno je oni prednost zadruge kao čimbenika stabilnosti i konkurentnosti malenih poljoprivrednih gospodarstava prepoznaju u ulozi distribucijskog kanala proizvoda s gospodarstava i u tome što zadruge ne ograničava poduzetničke slobode pojedinačnog gospodarstva kao svoga poslovnog člana, što je, po svemu sudeći, prouzročeno aktualnim stanjem poljoprivrednih zadruge.

Željko Mataga, Davorin Papeš i Antun Petak u članku »Poljoprivredne zadruge u zemljama Europske Unije« temeljem više izvora i jednoobraznom pristupu, izradili su pregled poljoprivrednih zadruge u 15 zemalja Europske Unije: Austriji, Belgiji, Danskoj, Njemačkoj, Grčkoj, Finskoj, Francuskoj, Irskoj, Italiji, Luksemburgu, Nizozemskoj, Portugalu, Španjolskoj, Švedskoj i Velikoj Britaniji. Prvi dio teksta odnosi se na zadružna načela i zajedničke standarde zemalja članica EU, središnji najveći dio sadrži pregled razvoja i stanja, a treći na ulogu Europske komisije u promicanju i potpori zadrugama i zadružnom poduzetništvu (svojevrsni kišobran nad nacionalnim poticajnim instrumentarijem). Zadruge doživljavaju velike promjene: strategijom okrupnjavanja, specijalizacije i internacionalizacije, marketingom i tržišnim markama prilagodile su se brzim promjenama tržišta, politike zaštite okoliša i ruralnog razvoja te na otvorenom i globaliziranom tržištu zadruge održale konkurentsku sposobnost i povećale udjel na tržištu. No, jačanje kompetitivnosti i vitalnosti otvorilo je probleme sudjelovanja članova u odlučivanju o poslovanju i drugim pitanjima upravljanja zadruge: neposredno demokratsko odlučivanje članova zamjenjuje posredno putem predstavnika.

Bez obzira što, *grosso modo*, zadruge čini razvojni instrument svakom seljačkom gospodarstvu, zadružna Europa sagledana kroz poljoprivredne zadruge složena je i pluralistička, gotovo podjednako koliko i motrena kroz seljačke udruge – zbog te raznolikosti, koja je posljedica raznolikosti unutar europskoga seljaštva, Europa se pomalo podsjeća na kontinent antagonizama i kontradikcija. Prve poljoprivredne, i to potrošačke, zadruge nastale su u drugoj polovici 19. stoljeća kada je razvoj kapitalističke robno-novčane privrede s industrijalizacijom s urbanizacijom prouzročio nastanak novog iz dana u dan sve većeg i slobodnog tržišta hrane, ali i nastanak seljačkih gospodarstava te (uz veleposjed) moćnog konkurenta – kapitalističkog poljoprivrednog poduzeća. I zadruge i seljačke interesne udruge nastajale su uporedo, a potonje istodobno s interesnim udruživanjem u industriji. I ideologije im se prepliću ali su u tom pogledu osobito kontrastne – u rasponu od populizma, preko socijalnoga kršćanstva do socijaldemokracije, ali nerijetko imaju različitu socijalnu osnovu. Primjerice, u Njemačkoj je dominantan utjecaj imao

moćan savez krupnih gospodarstava i strukovnih udruga njihovih vlasnika s agroindustrijskim korporacijama uspješno suradujući s državom, a odupirali su im se, ponajprije zadrugarstvom, maleni i srednji seljaci.

Na drugoj strani, u Danskoj su tijekom posljednjih 150 godina glavninu poljoprivrede činili srednji seljaci koji su do šezdesetih godina 20. stoljeća posjedovali oko 40% gospodarstava i 75% zemljišta. Poslije toga doba jačaju krupni, specijalizirani proizvođači. U udrugama seljaka i zadrugama, nastalim u drugoj polovici 19. stoljeća, srednji su seljaci imali dominantan utjecaj. Oni su kontrolirali gotovo cjelokupnu industriju mesa i mlijeka. Sitni su seljaci također imali koristi od združnoga pokreta. Zadruge su omogućile da i proizvodnja malih dimenzija bude profitabilnija. Danska je vjerojatno zemlja s najrazvijenijim poljoprivrednim zadrugarstvom u Europi: 1999. imala je 18 zadruga s 95.200 zadrugara, 41.700 zaposlenih i prometom 11,65 milijardi eura. I u njoj i u drugim skandinavskim zemljama ključnu je ulogu u unapređivanju združnog sektora imala država

U Francuskoj je, pak, poljoprivredni sindikalizam u znaku sukoba između ljevice i desnice. Kraća razdoblja jedinstva mogu se zahvaliti intervenciji autoritarne države ili dosluha snažnijih sindikalnih skupina s vlastima. Poljoprivredne profesionalne udruge još je više podijeljene rascjepom unutar svake grupacije. Zadruge i njihovi savezi vode odlučnu politiku modernizacije obiteljskih gospodarstava i politiku cijena koja ubrzava pokret socijalne homogenizacije seljaka te ekonomski i socijalni paritet seljaka s ostalim zanimanjima srednje klase. Njima rukovode sposobni i dobro obaviješteni stručnjaci.

Gospodarski i tehnološki napredak uzrokuje promjene oblika združnog poduzetništva pri čem seljaci nastoje sve više prevladati razlike i sinkronizirati svoje ciljeve i načine djelovanja, kako bi što uspješnije poboljšali svoj ekonomski položaj.

3. Zdručno poduzetništvo u promjenama

Zadrugarstvo »ostaje na cijeni«. Godine 2002. Međunarodna organizacija rada (ILO) usvojila je preporuku u prilog vrlo snažna razvoja zadrugarstva, to čine Svjetska banka i UNDP, a Europska komisija u dokumentu *Co-operatives in Enterprise Europe* (Zadruge u poduzetničkoj Europi) 7. prosinca 2001. ističe da zadruge, uz isticanu ulogu, mogu pridonijeti postizanju (stvaranjem novih radnih mjesta) i zadržavanju razine zaposlenosti (putem sekundarnih zadruga u ruralno i regionalno disperziranoj poljoprivredno-prehrambeno-prerađivačkoj industriji), znatno smanjiti nejednakost, promicati pravедnost i jednakost, te poboljšati radne uvjete svojih članova.

Razlogom su tome i razvojna uloga i načela združnog poduzetništva. U svijetu je u zadrugarstvu sveukupno angažirano (članstvo i zaposleni u zadrugama) 760 milijuna ljudi. Struktura članstva zadruga 1999. prema sektorima bila je: poljoprivredne zadruge 17%, potrošačke 14%, bankarske 10%, štedno-kreditne 8%, stambene 7%, osiguravajuće 6%, umjetničke 5%, radničke 4%, ribarske 3%, zdravstve-

ne njege 3%, prijevozne 2%, pomoć (usluge) u kućanstvu 2%, neovisne maloprodajne zadruge 1%, socijalna skrb 1%, ostale zadruge 17% (ICA, web-stranica).

»U Europskoj Uniji djeluje oko 300.000 zadruga koje osiguravaju oko 4,8 milijuna radnih mjesta. Zadruge djeluju u svim zemljama članicama EU, zemljama pristupnicama te u zemljama kandidatima. Istodobno, zadruge utječu na svagdašnji život više od 140 milijuna građana koji su njihovi članovi« (Commission, 2004.: 3). Poljoprivredne zadruge važna su sastavnica sveukupnog zadrugarstva: godine 1998. u 15 članica EU bilo je 29.715 poljoprivrednih zadruga s 8,946.400 članova, 612.300 zaposlenih, ostvarivši godišnji promet u vrijednosti 208,46 milijardi eura i imale 50% udjel u proizvodnji i 60% u otkupu, preradi i prodaji poljoprivredni proizvoda (COGECA, 2000.: 72-55).

Izvorna Rochdaleska načela zadrugarstva (*Rochdale principles*), objavljena 1937., čini osam ideja vodilja koja su se mijenjala sukladno pravnim sustavim zemalja, te uopće razvojnim procesima pa je Međunarodni zadružni savez⁵ 1964. objavio novu inačicu. Izvorna načela i pravila jesu: otvoreno i dragovoljno članstvo; ravnopravnost u upravljanju odnosno demokratsko donošenje i kontrola razvojnih i poslovnih odluka (jedan čovjek – jedan glas); isključivo gotovinsko poslovanje (plaćanje); stalna izobrazba članova; politička i vjerska neutralnost; nepreuzimanje neuobičajenog rizika; stalan i ograničen dobitak od članskog udjela u zadrugi; prodaja najboljih mogućih proizvoda. Kasnije je dodano nekoliko drugih važnih načela (primjerice, korektan odnos prema radu; prodaja dobara po uobičajenim prodajnim (tržišnim) cijenama; ograničen broj zadružnih udjela; raspodjela čistog dobitka razmjerno vlasničkom pravu (Hoult, 1977.: 276). ICA izdvaja četiri načela prema kojima se razlikuju zadružne od ostalih djelatnosti i koji su uvjet članstva u ICA: otvoreno članstvo, demokratska kontrola, raspodjela viška članovima u omjeru njihovih transakcija i ograničenje broja zadružnih udjela.

Sukladno tim načelima, Međunarodni zadružni savez određuje zadrugu kao samostalno udruženje fizičkih i pravnih osoba koje su se dragovoljno ujedinile kako bi zadovoljile zajedničke gospodarske, društvene i kulturne potrebe i težnje posredstvom demokratski vođene poduzetničke organizacije kojom zajednički upravljaju. Zadruge se temelje na vrijednostima samopomoći, samoodgovornosti i samouprave, odnosno demokracije, pravednosti i solidarnosti. Zadrugari vjeruju da je ponašanje u zadrugama sukladno etičkim vrijednostima poštenje, otvorenost, društvena odgovornost i skrb za druge, jer se poticanjem razvoja zadrugarstva pridonosi: rastu zaposlenosti te promicanju sigurnijih i unosnijih oblika zapošljavanja; smanjenju siromaštva i povećanju društvene uključenosti, održivom razvoju a poglavito ubrzanom i snažnijem ruralnom razvoju, unaprjeđenju pojedinih sektora (poljoprivreda, malo gospodarstvo, javne usluge i dr.) i osnivanju novih sektora poput ekološki prihvatljive tehnologije, bio-hrane i dr., pozitivnim

⁵ Međunarodni zadružni savez (*International Co-operative Alliance, ICA*) utemeljen je 1895. godine, a sačinjavaju ga nacionalni zadružni savezi i federacije nacionalnih saveza. Sjedište mu je u Ženevi. Studenoga 2003. imao je 241 članicu: Afrika 24 (10,0%), Sjeverna i Južna Amerika 68 (28,2%), Azija i Pacifik 54 (22,4%) i Europa 95 (39,4%).

učincima umreživanja i industrijskog i drugog povezivanja na konvencionalan poduzetnički sektor i smanjivanju troškova, povezivanju tvrtki i oblikovanju i jačanju proizvodnih lanaca, većoj ravnopravnosti i pravednosti u zajednici kao cjelini, povećanju samodostatnosti i održivog razvoja lokalnih zajednica, solidarnosti i stvaranju društvenog kapitala. Zadruga je rijetko vrijedan izvor odnosno važan instrument stvaranja društvenog kapita i solidarnosti. Ukratko, promjene kojima su izložene dvojake su naravi: jačanje kompetitivnosti s mijenom sustava upravljanja i sve naglašenija uloga u razvoju ruralnog prostora i postizanju socijalnih ciljeva. Okrupnjavanje, različiti oblici partnerstva i internacionalizacija jedini su put kojim se mogu nadoknaditi slabosti što proizlaze zbog globalizacije i pritiska rastuće bespoštedne konkurencije na svjetskom tržištu kao i sve manjeg broja seljaka. U procesu preobrazbe glavnom zadaćom i dalje zadržavaju jačanje i razvoj seljaka kao poljoprivrednih poduzetnika, s tim što ih sve cjelovitije podupiru, kako bi postali i ravnopravni drugim socijalnim kategorijama.

4. Neki problemi hrvatskoga poljoprivrednog zadrugarstva

Moglo bi se reći da hrvatsko poljoprivredno zadrugarstvo žrtvom kontradikcija. Početkom devedesetih godina 20. stoljeća zamalo se ponovila povijest iz šezdesetih. Šezdesetih su politička i državna tijela učinila sve kako bi se likvidirale zadruge i zadružni savezi, a njihova imovina podijelila kombinatima i drugim poduzećima prehrambene industrije i trgovine. Devedesetih su godina, pak, doneseni propisi kako bi imovinu zadruga i zadružnih saveza u konceptu privatizacije novoustoličeni vazali divljeg kapitalizma jednostavno prisvojili.

Nepovoljno stanje u hrvatskom zadrugarstvu posljedica je dugogodišnje neprimjerenosti poticajnog i pravnog instrumentarija države parlamentarne demokracije te poduzetničko-tržišnih sloboda takvoj djelatnosti: nesredjenog tržišta i sive ekonomije; nezainteresiranosti banaka za financiranje proizvodnje i razvojnih programa zadruga; nerazvijenih poticaja lokalne samouprave zadrugama; nedostatka mladih i obrazovanih stručnjaka u ruralnom prostoru koji bi pokretali i provodili nove zadružne projekte (instrumentarij je produktivan ukoliko postoji razvojni potencijal, nukleus koji će, sukladno komparativnim prednostima, osmisлити i provesti takve poticane projekte).

Poslovna je politika hrvatskih poljoprivrednih zadruga, prije svega, usmjerena na zatečene djelatnosti za koje su zainteresirani zaposleni radnici zadruge i ne usklađuje se s interesima zadrugara i seljaka, potencijalnih zadrugara. S druge strane, dopušteno je da tri fizičke osobe iz iste obitelji osnuju tzv. zadrugu, koja posluje i djeluje kao malena obiteljska tvrtka ili obrt.

Zbog svega toga od 1996. do 2000. broj zadruga u Hrvatskoj smanjen je za 35%, broj zaposlenih u zadrugama za 46% i broj članova za 37% (sa 20.650 na 13.063). Udjel poljoprivrednih u ukupnom broju zadruga Hrvatske i šest članica EU iznosio je 2001.:

Zemlja	Ukupan broj zadruga	Poljoprivredne zadruge	
		broj	% svih
Hrvatska	713	430	60,31
Francuska	23.346	16.800	71,96
Grčka	6.939	6.800	98,00
Italija	30.976	8.327	26,88
Njemačka	10.319	4.434	42,97
Portugal	2.032	925	45,52
Španjolska	21.306	4.350	20,42

Izvori: Co-operatives in Enterprise Europe: The Consultation Document. – Brussels: Commission of the European Communities, 07.12.2001; Odjel za zadrugarstvo Ministarstva za obrt, malo i srednje poduzetništvo Republike Hrvatske.

Poljoprivrednim je zadrugama ključno djelovanje na zadružnim načelima, Kako bi se motivirali poduzetniji seljaci da obnove članstvo u zadrugama. Osim toga valja: (a) definirati da članom zadruge može biti seljak a prepriječiti to zaposlenicima; (b) urediti tržište poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda isključivanjem »sive ekonomije« jer zadruga mora platiti porez i druga davanja i ne može biti konkurentna; (c) isključiti mogućnost osnivanja tzv. obiteljskih zadruga jer su u izravnoj suprotnosti s načelom nedjeljivosti zadružne imovine – osnivaju se iz špekulantskih pobuda (prvo, kako bi se dobila poticajna sredstva i, drugo, radi prisvajanja sredstava likvidacijom ili prodajom zadruge); (d) razvojno koncipirati porezni sustav kako bi se zadruga razlikovala od drugih gospodarskih subjekata obveznika poreza na dobitak i u sustavu PDV-a; (e) propisati obveznu zadružnu reviziju.

Literatura

1. Agricultural Co-operation in the European Union: Issues and trends (2000.). – Brussels: COGECA, December 2000, 77 p.
2. Baletić, Zvonimir (2003.): Sociologija sela i mogućnost autentične agrarne politike. – *Sociologija sela*, Zagreb, 41 (2003) 161/162 (3/4): 265-267.
3. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions: On the promotion of co-operative societies in Europe (2004.). – Brussels: Commission of the European Communities, 23.02.2004 – COM(2004)18, 16 p.
4. Co-operatives in Enterprise Europe: The Consultation Document. – Brussels: Commission of the European Communities, 07. 12. 2001. <http://europa.eu.int/comm/enterprise/entrepreneurship/coop/consultation/index.htm>
5. Hault Thomas Ford (1977.): Dictionary of Modern Sociology. – Littlefield, Adams & Co., 408 p.
6. Van Bekkum, Onno-Frank; Van Dijk, Gert, eds. (1997.): Agricultural Co-operatives in the European Union: Trends and Issues on the Eve of the 21st Century. – Assen: Van Gorcum; Breukelen: The Netherland Institute for Co-operative Entrepreneurship, 195 p.